

ISSN 2587- 2001 e-ISSN 2618-6187

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi -Yıl:5 – Sayı:16 - Mayıs 2021

koynunda büyüdük

ORTAÇAĞ ERMENİ KAYNAKLARINDA DOĞU KARADENİZ VE ÇEVRESİ

EASTERN BLACK SEA REGION AND ITS SURROUNDINGS IN MEDIEVAL ARMENIAN SOURCES

DOI: 10.33404/anasay.884192

Çalışma Türü: Araştırma Makalesi / Research Article¹

Bayram Arif KÖSE*

ÖZ

Ortaçağda çeşitli toplumlara ev sahipliği yapmış olan Doğu Karadeniz ve çevresi, doğu-batı ticaretinde pek çok mühim limanı ile önemli yer tutmuştur. Ticaret ağının yanı sıra göç yollarının da yaklaşık olarak bu liman şehirlerinden geçiyor olması, Karadeniz ve çevresinde aktif bir siyasî ve sosyal yaşamı beraberinde getirmiştir. Müslümanların fetih yönlerini Anadolu'nun içlerinden devam ettirmeleri Doğu Karadeniz'i ilk İslam fetihlerinin dışında bırakmıştır. Türklerin ise Selçuklularla birlikte Anadolu'yu fethetmesi Doğu Karadeniz'in de siyasî karakterini değiştirmiştir. Ayrıca Kafkasya'nın ve Van Gölü havzasının Ermeni krallıkları da bölgeyle siyasî ve iktisadî ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilişkiler Ermeni kaynaklarına da yansımış olmakla birlikte bu kaynakların ihtiva ettiği tarihi kayıtların gerek İslam kronikleriyle gerekse dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırılması tarih disiplini için oldukça elzemdir. Bu çalışmada;

1- Makale Geliş Tarihi: 21. 02. 2021 Makale Kabul Tarihi: 30. 04. 2021

*- Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Tarih Bölümü, b.arifkose@artvin.edu.tr, **ORCID ID** <https://orcid.org/0000-0002-9900-9835>

Ortaçağ Ermeni kaynaklarında yer alan Karadeniz ve çevresiyle ilgili kayıtların dönemin kaynaklarıyla kıyaslanması sonucu elde edilen bilgilerin tartışılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Gürcü, Ermeni, Trabzon

ABSTRACT

Eastern Black Sea and its surroundings, which accommodated various society in the Medieval period, had a significant place in the east-west trade due to having many important ports. The migratory routes passing through these port cities in addition to the trade network, led to an active political and social life in and around the Black Sea. Since Muslims followed a conquest route through inner regions of Anatolia, the Eastern Black Sea region was not included in the initial Islamic conquests. The Turkish conquest of Anatolia together with the Seljuks changed the political character of the Eastern Black Sea region. Moreover, the Armenian kingdoms located in the Caucasus and the Van Lake basin also established political and economic relations with the region. Although the traces of such relations are seen in Armenian sources, it is crucial for the discipline of history to compare the historical records contained in these sources with both Islamic annals and other sources belonging to the period. This study aims to address the information obtained by comparing the records found in the Medieval Armenian sources regarding the Black Sea and its surroundings in the Medieval Armenian sources, with the sources of the period.

Keywords: Black Sea, Georgian, Armenian, Trebizond

Giriş

Karadeniz’le ilgili tarihi kayıtlardaki ilk bilgi M. Ö. 8. yüzyıla ait Urartu yazıtlarında yer alır. Bu yazıtlardaki Qulha/Kolkhis adıyla Kolhis, Kafkas Dağları, Karadeniz ve Gürcistan (İberia) kastedilmektedir. Daha sonraki yıllarda Kimmerlerin Kolhis Krallığına son vermeleri ve M. Ö. 695’ten itibaren Sinop, Ereğli ve Trabzon gibi önemli sahil şehirlerinde faaliyet göstermeleri Karadeniz’in kaynaklarda daha fazla yer almasına neden olmuştur. Onların ardından Karadeniz ve çevresinde faaliyet gösteren İskitler özellikle Karadeniz’in doğusuna hâkim olmuşlardı (Diakonoff-Kashkai, 1981, s. 68-69; Işık, 2001, s. 13; Strabon, 1903, s. 227, vd; Strabon, 2005: XII/18, vd; Öztürk, 2011, s. 711; Hewsen, 1992, s. 125; Tellioglu, 2007b, s. 19; Tellioglu, 2007a, s. 655; Tarhan, 1983, s. 113; Grakov, 2008, s. 55; Herodotos, 2006, s. IV/1, 11, 12).

Karadeniz'in ismiyle alakalı kaynaklarda yer alan ifadeler dönem dönem hâkimiyet sahası içerisinde olduğu güçlere göre değişmiştir. Karadeniz'in ilk ahalisinin Hz. Nuh'un (a.s.) oğullarından Yafes ırkına mensup olması nedeniyle buraya Yafes'in torununa atfen Askanaz/Aşkenaz/Aksaenos/Aksinos denilmiştir. Bu isim bazı araştırmacılar tarafından yabancı düşmanı olarak tercüme edilmiştir. İyonluların Karadeniz kıyılarındaki ticarî faaliyetlerinden sonra ise konuksever anlamındaki Eukseinos/Öksinos adı tercih edilmiştir. Kırım'a yerleşen İskitlere nispeten bazı kaynaklarca İskit Denizi olarak isimlendirilmesinin yanında, prehistorik dönemler için Grekler tarafından deniz anlamında kullanılan Pontus/Pont Euxin adı tercih edilmiştir. Ancak bu isimle daha çok Karadeniz'in güneydoğusu kastediliyordu. Karadeniz'e kıyısı olan Trabzon ve Kırım gibi liman şehirlerinde İslam hâkimiyetinin tesis edilmesinden sonra Müslümanlar bu ismi kullanmadılar. Buna yönelik en önemli kayıt Mu'cemü'l-Büldân adlı eserin müellifi olan Yâkût el-Hamevî'ye aittir. O açık bir şekilde Karadeniz'e Yunanlıların verdiği Pontus ismini reddedip Bahr-ı Trabzon demeyi tercih etmiştir. Dolayısıyla bu dönemde deniz, hâkim olan millettten ziyade kıyısı olduğu şehrin adıyla anılmaya başlamıştır. Buna rağmen bu ismin sadece Yâkût el-Hamevî gibi ilmi çevrelerce kabul edilip günlük yaşamda kullanıldığı yönünde kaynaklara pek bir bilgi yansımamıştır (Hamevî, 1977: c. 1, s. 216, 342; Bıjışkyan, 1969, s. 1; Tellioğlu, 2005, s. 239; Frost, 1851, s. 314; Baykara, 2000, s. 22; Cramer, 1971, s. 242; Işık, 2001, s. 15-22; Moorhouse, 1940, s. 123-128). Görüldüğü üzere Karadeniz bazen bir kişi ismi, bazen bir şehir ismi, bazen bir bölge ismi, bazen de doğal yapısına göre çeşitli isimler almıştır.

İslam fetihlerinin Karadeniz'e ulaşması diğer bölgelere nazaran biraz daha geç olduğu görülmektedir (İbnü'l-Esîr, 2016: c. 3, s. 309). Ancak Selçuklularla birlikte gerek Kafkasya'ya yapılan akınlar gerekse Karadeniz'e yönelik takip edilen politikalar Karadeniz ve çevresinde Türk hâkimiyetini sağlamıştır (Komnena, 1996, s. 261-262; Khoniates, 1995, s. 22; Geyikoğlu, 2003, s. 252; Tellioğlu, 2007b, s. 81-82; Fallmerayer, 2011, s. 18; Subaşı, 2013, s. 718, 724-725).

Gerek Karadeniz ve gerekse Çoruh Vadisi boyunca Karadeniz'e ulaşan Klarceti'nin ortaçağı hakkında malumatlar bulabildiğimiz başlıca Ermeni kaynakları, Moses Khorenats'i, Sirak Ananias, Ghazar P'arpec'i's, Gevond, Ardzrouni, Aristakes, Sebeos, Genceli Kirakos, Stephannos Orbelian ve Hetum'un eserleridir. Bu kaynaklardan başka benzer malumatlar bulabildiğimiz ve Gürcü-

lerin yegâne tarihi olan Kartlis Tskhovreba'yı da burada zikredebiliriz.² Doğu Karadeniz ve çevresine dair bilgiler veren Ermeni müelliflerinden biri, eserinin niteliği dolayısıyla Ermeni Herodotu olarak bilinen antik dönem tarihçisi Moses Khorenats'i'dir. Bu eserde her ne kadar eskiçağa dair bilgiler yer alsada bazı yer isimlerinin anlaşılması açısından bu bilgileri burada zikretmek yerinde olacaktır. Müellif, Klarceti'nin antik dönemde adının Gghardch olduğunu belirtir. Tsarevitch Wakhoucht'i ve Saint-Martin gibi araştırmacılar da bu isimle Artvin'den Karadeniz'e ulaşan bölgenin kastedildiğinde mutabıktırlar. Antik dönem bölge kral ve hanedanlarından bahseden Moses, Ermeni tahtına geçen Valarshak'ın kardeşi İran hükümdarı tarafından tüm Küçük Asya, Pontus, Kafkasya ve Azerbaycan idaresiyle görevlendirildiğini kaydeder. Büyük Arsas olarak bilinen I. Mithidates (M. Ö. 171-138), Makedonyalılarla işbirliği yapan Lazistan ve Pontuslulara karşı sefer düzenlemiş ve sahilden itibaren Klarceti ve pek çok yerde eristavlıkları kendine bağlamayı başarmıştı. Asurluların hâkim olduğu bölgeleri ele geçiren Arşak, İran ve Partların hükümdarı olarak tüm dünyaya hâkim olmuştu. Karadeniz ise, yine onun idaresinde olmak üzere, hâkimiyetini paylaştığı kardeşi Valarshak'a kalmıştı (Moses, 1980, s. 81-82, 134, 140, 240, vd.; Wakhoucht, 1842, s. 72; Martin, 1818, s. 83; Subaşı, 2013, s. 324-326). Kendisinden sonra Ermenistan'ı 13 yıl yöneten Arshak da babasının politikalarını benimsemişti. Pontuslulara karşı yaptığı savaşların birinde Karadeniz kıyısına yuvarlak uçlu mızrağını içine yerleştirdiği bir anıt yaptı. Pontuslular bir süre bu anıtı tanrıların bir eseri olarak kutsal saymışlardı. Fakat daha sonra Artashes'in Pontus'a saldırılarından birinde anıt sütun denize atılmıştı (Moses, 1980, s. 145).

1. Sirak Ananias

Ermeni kaynaklarında Karadeniz'le ilgili yer alan bilgiler, daha çok Doğu Roma imparatorlarının, Ermeni kral ve dînî liderlerinin, ayrıca Müslümanların bölgeyle ilgili girişimlerinden ibarettir. Ermeni kaynaklarının daha çok yoğunlaştığı bölge haliyle Ermenilerin yaşadığı coğrafya olarak Kafkasya sahası ve

2- Gürcü tarihinin yegâne kaynağı olan Kartlis Tskhovreba'nın, (Gürcistan Tarihi) teşekkülünde Kral VI. Vakhtang'ın (1675-1737) şahsi gayreti oldukça önemlidir. XVII. yüzyılda Kral VI. Vakhtang halk arasında dilden dile dolaşan bazı hadiselerin kayıt altına alınıp bir araya getirilmesi için çalışma başlatmıştı. Ancak sadece halk arasında dolaşan rivayetler değil aynı zamanda kiliselerin resmi kayıtları da bu rivayetlere dâhil edildi. Böylece Gürcüler tarihlerini yalnız efsanevi rivayetlerden değil aynı zamanda tarihi nitelik kazanmış olan belgelerden de öğrenecekti. M. F. Brosset'in Fransızcaya çevirdiği 1222 yılına kadarki bölümler Hrand D. Andreasyan ve Erdoğan Merçil tarafından Türkçeye çevrilmiştir (*Kartlis Tskhovreba*, 2014; *Gürcistan Tarihi*, 2003).

Van Gölü havzasıdır. Bu sebeple Karadeniz’le ilgili malumatları sınırlı ve dolaylı anlatımlardan ibarettir. Ermenistan coğrafyasına dair oluşturduğu eseri günümüze kadar gelen Ananiaslı Şirak, dönemin Ermeni nüfusunun yoğunlaştığı bölgelerden biri olan Artvin ve çevresine dair kayıtlarında Karadeniz hakkında da malumat aktarır. Yaklaşık olarak 600-670 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen müellifin Trabzon’da eğitim almış olması eserini konumuz açısından daha da mühim yapar. Eserde, Çoruh Nehri’ni takiple Artvin’den Karadeniz’e ulaşan coğrafi bölgeyi tanımlamak için kullanılan Klarjeti isminin Katarza veya Quturza’dan türetildiği açıklanmaktadır.³ Burası Urartu yazıtlarında Qulha adı verilen coğrafya ile yakından ilişkilidir. Kaynakta geçen İberia coğrafyası da batıdan Karadeniz’in doğusuna ulaşmaktadır. Phasis ve Rioni nehir havzalarının kapladığı bu alan Gürcülerin Ahbazeti, Egrisi ve İmereti adını verdikleri bölgedir. Grek ve Roma kaynakları ise burayı Kolkhis, Lazika ve Abasgia (Abhazya) olarak zikreder (Hewsen, 1992, s. 125; Subaşı, 2013, s. 708). Grek mitologları bu bölge için İskender’den önceki dönemlerden beri, bir hayli uzun zaman Kolkhis tabirini kullanmışlardır. Toumanoff, bu tabirin Kolkhis’in ilk merkezlerinden olan Kut’ais için kullanıldığını ileri sürmekle birlikte (Toumanoff, 1963, s. 438-440), Herodot buranın Ermenistan Krallığı’ndan bağımsız bir şekilde Perslere vergi ile bağlı olduğunu belirtir (Herodotos, 2006: IV/1, 11, 12). Kafkas dağlarının eteklerinde Rioni Nehri’nin kollarıyla çevrili olan Egrisi ise 1008 yılından 15. yüzyılın sonuna kadar Doğu Gürcistan’da Sakartvelo Krallığı’na bağlıydı (Hewsen, 1992, s. 126). Gürcistan toprakları bu şekilde Karadeniz’in doğu limanlarına ulaşmaktaydı. Ermeni Kralları ise başta Gürcü Kralı Kuropalates II. Adarnese ve pek çok feodal krala Doğu Roma İmparatoru VI. Leon’un desteğiyle üstünlük sağlayarak hâkimiyet sahalarını Garin’e, Klarjeti’den Karadeniz’e, Egrisi’ye ve Kafkas dağ eteklerindeki Gugark memleketlerine kadar ulaştırabiliyordu (Yovhannēs, 1987, s. 137-139).

Ananiaslı Şirak’ın coğrafya eserinde sözü edilen Canet’i’nin Karadeniz’in Türkiye sahillerinin doğu kesimlerini ifade ettiği anlaşılmakta ve bu bölge Trabzon sahillerinden Gürcistan sahillerine ulaşmaktadır. Mezopotamya Chaldeanlarıyla karıştırılmaması gereken Canet’i Khaldianlarının Kimmer istilalarıyla çöken Urartuların bir parçası olarak Kafkasya’nın ilk halklarından oldukları düşünülmektedir. Klasik dönemde onların Rize ve Pazar (Atina) sahillerinde oturan Lazlar olduğu görülmektedir. Bundan başka Güney Kafkasya’dan bahsedil-

3- Ayrıca Çoruh Nehri (Akampsis) için bkz. (Hewsen, 1992, s. 134, 127).

len bölümde Rize'nin ilçesi olan Pazar'ın eski adının Atina olduğu kaydedilir.⁴ Burası Rize ile Batum arasında önemli bir yerleşim yeridir. Buradan Karadeniz sahilini takiple Rize'ye ve Trabzon'a ulaşılmaktadır. Trabzon Limanı'ndan Batum'a ve Kafkasya'ya ulaşan deniz yolu buradan geçmektedir. Trabzon'un Sinop'taki koloniciler⁵ tarafından kuruluşu ise M. Ö. 700 yılına kadar uzanmaktadır (Hewsen, 1992, s. 127-128).

2. Gazar Parpetsi

Aşdarak civarında Parbi'de 442'de doğduğu tahmin edilen müellif 6. yüzyıl başlarına kadar pek çok olaya şahitlik etmiştir. 480 yılına kadarki olaylara yer verdiği Tarih adlı eserinde, Ermenistan'da İran'a karşı ayaklanmalardan bahseden müellif, (Grousset, 2006, s. 708; Tellioğlu, 2011, s. 49) Karadeniz'e sınır olan Klarzeti'nin önemli merkezleri hakkında bilgiler vermiştir. Ardanuç, Şavşat ve Nigal (Artvin) gibi mühim merkezleri içeren Klarzeti'nin en aktif şehirleri arasında yer alan Ardanuç⁶, bu eserde Tao-Tayk ile Klarzeti arasında konumlandırılan Orjnahagh şehriydi. *Costantine Porphyrogenitus* ise buradan Ardanoutzi olarak bahseder. Ayrıca Tayk'da yer alan Parhal Dağları kalelerine de sık sık akınlar gerçekleştiği görülmektedir (Ghazar, 1985, s. 1, 41, vd.; Martin, 1818, s. 77-78; Grousset, 2005, s. 200; *Costantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio*, 1967, s. 215, 217; Subaşı, 2013, s. 326).⁷

-
- 4- Kaynaklarda Athenae/Atina olarak yer alan isimle ilgili Procopios, burada bu isimde bir köy olduğundan bahsetmiştir. Ona göre bu isim, Atinalıların buraya yerleşmesinden ziyade, burada Athenai adında bir kadının saltanati nedeniyle verilmiştir. Diğer bir görüşe göre; buraya Atina ismini vermek istemeyen Argonautlar, Atuna veya Adienos demeyi tercih etmişlerdir (Procopius, 1962: VIII, II, s. 6-16; Bijişkyan, 1969, s. 63).
- 5- Miletosluların M. Ö. 7-6. yüzyıllarda kurdukları 90'a yakın koloninin bir kısmı Doğu Karadeniz'de yer almaktaydı. I. Farnakes'le (Pharnaces) (M.Ö. 185-169) birlikte Pontus hâkimiyetine giren bölgede madencilik faaliyetleri de dikkat çekmekteydi (Drews, 1976, s. 27-28; Bostan, 2008, s. 147-151).
- 6- Roma imparatoru Flavius Zeno'nun (474-491) kızı Helena ile evlenerek Roma müttefiki olan I. Gorgasal (446-522) İberia, Tukharis ve Klarzeti'nin kendisine iadesini sağladı. Ardından Ardanuç'a uğrarak Artavaz'ı buraya eristav tayin etmişti. Vadinin zarar görmemesi şartıyla kalenin tamirine ve bir manastır inşasına müsaade etmişti. Bu faaliyetlerdeki amaç tamamen İran saldırılarına karşı burayı sığınak olarak kullanmaktı. Emevîler zamanında II Mervân tarafından 744 yılında tahrip edilmiş olsa da bundan sonra Ardanuç'u önemli hale getiren bazı siyasî gelişmeler olmuştu. Ermeni kralı II. Aşot'un kaleyi tahkim edip, havari Pierre ve Paul'a ithafen kilise inşa etmesi bu gelişmelerden bir kısmıdır (*Kartlis Tskhovreba*, 2014, s. 68, 77, 214, vd.; *Gürcistan Tarihi*, 2003, s. 107, 147; Kirakos, 1986, s. 27-33; Toumanoff, 1963, s. 460-461; Subaşı, 2013, s. 327-328; Köse, 2019, s. 74).
- 7- Kayıtlarda Tayk olarak geçen tarihi bölgenin sınırları tam olarak tespit edilememekle birlikte, Urartuların Diaueche, Yunanlıların ise Taokhoi (Tayk-Tao) olarak telaffuz ettiği ve Çoruh Nehri ile Kür Nehri arasında, Tortum ve Oltu Nehri vadileri olduğu bilinmektedir. Bu bölge Arsian (Yalnızçam) Dağlarının batısından Şavşat ve Nigal'den (Artvin) Doğu Karadeniz dağ eteklerine kadar uzanmaktadır (Subaşı, 2013, s. 706-707/dp. I; Subaşı, 2012, s. 9-24; Çiğdem, 2007, s. 96-97; Diakonoff-Kashkai, 1981, s. 25-26; Hewsen, 1992, s. 57, 59, 65, 204; Martin, 1818, s. 74; Hübschmann, 1969, s. 276-278).

3. Gevond'un Tarihi

Eğitimini Ortaçağ Ermenistan'ının merkezi olan Dvin'de tamamlayan 8. yüzyıl Ermeni müellifi Gevond, 790 yılında tamamladığı Tarih adlı eserinde 640 yılından kendi dönemi olan 8. yüzyıla kadarki olaylara temas etmiştir. Eser, Doğu Roma ve İslam halifelerinin Ermenistan'daki üstünlük mücadelesine dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Karadeniz'le ilgili sınırlı bilgiler içeren eserde Akamsis adıyla bilinen Çoruh Nehri'nin Tayk bölgesinden doğup beslendiği, ardından Egeria üzerinden Karadeniz'e doğru aktığı kaydedilmiştir (Ghewond, 2006, s. 168; Grousset, 2006, s. 708; Tellioglu, s. 2011: 50).

Müslümanlarla Doğu Roma Devleti arasındaki savaşlar nedeniyle eserinde Pontus kıyılarına dair bilgiler ihtiva eden Gevond, daha çok Müslüman fetihlerine yoğunlaşmıştır. Bu fetih hareketlerinden biri olan Mesleme bin Abdülmelik'in İstanbul kuşatması müellifin geniş yer verdiği mühim olaylardandır. Bu konu içerisinde Karadeniz'den de bahseden Gevond'un kayıtlarına göre; Emevî Halifesi Hişâm bin Abdülmelik (105-125/724-743), Doğu Roma İmparatoru III. Leo'na bazı şartları kabul ettiremeyince kardeşi Mesleme bin Abdülmelik'i 97 (715) yılında İstanbul kuşatmasıyla görevlendirmişti. Suriye'den hareket eden Emevî ordusu Kilikya ve Mysia'yı geçtikten sonra Sakarya (Sagarios) Nehri kıyısında karargâh kurmuştu. Doğu Roma ordu komutanı imparatorun uyarılarını dikkate almayarak Müslüman birliklerinin kurduğu tuzaklara düşmüştü. Müslüman askerlerin pek çok ganimet ve esir ele geçirdiği bu sefere oldukça sevinen Halife, kardeşi Mesleme bin Abdülmelik'e çeşitli hediyeler takdim etti. Bu seferden bir yıl sonra daha büyük bir orduyla harekete geçen Mesleme bin Abdülmelik bu kez İstanbul'u ve Doğu Roma İmparatoru'nu ele geçirmekte kararlıydı. Bu ilerleyişinde tüm mühimmatlarıyla birlikte Karadeniz (Pontus) kıyılarında büyük bir karargâh kurdu. Ardından Doğu Roma İmparatoru'na bir mektup gönderdi (Ghewond, 2006, s. 18-20; Taberî, 1967: c. 6, s. 530-531; İbnü'l-Esîr, 2016: c. 4, s. 282-283).

Gevond'un Karadeniz'le ilgili malumat verdiği diğer bir olay Ermeni feodaller arasındaki mücadelelerdir. Emevîlerin son zamanlarındaki iç mücadeleler, Mervân bin Muhammed'in Kafkasya'da yerine İshak bin Müslim el-Ukaylî'yi (744-750) bırakarak Şam'a gitmesine neden olmuştu. Bu karışık ortamda serbest kalarak ülkelerine dönen Simbat'ın çocukları halka kötü muamelede bulunmaya başlamışlardı. Bu durum nedeniyle tedbirler alan İshak bin Müslim el-Ukaylî Ermeni feodalleri arasındaki mücadeleleri yakından takip ediyordu. Simbat'ın

çocukları öncelikle Aşot'u ortadan kaldırmak istiyorlardı. Ancak hilafetin desteğini arkasına alan Aşot muhaliflerine karşı üstün gelmeyi başarmıştı. Fakat bu sırada Müslümanların idaresine karşı isyan hazırlığında olan başta Grigor Mamigonyan ve Ermeni kralları, Prens Aşot'u da yaptıkları plana katılma hususunda ikna etmişlerdi. Ancak daha sonra birliklerinin yetersizliği nedeniyle planın işe yaramayacağı görüşü hâkim olmaya başlamıştı. Prens Aşot ve taraftarları Tayk kalelerine sığınmakta ve Pontus'taki Doğu Roma birliklerine güvenmekteydiler. Özellikle V. Konstantinos'la (741-775) aralarındaki barış anlaşması ona cesaret veriyordu. Fakat tüm çabalara rağmen isyan girişimi başarısız olan Aşot, Bagrewand'daki Hazr köyüne çekildi. Grigor Mamigonyan ise işkenceyle öldürülen kardeşinin intikamını almak için Aşot'un gözlerini oydu ve Garin'e (Erzurum) çekildi. Bu isyan Ermenistan'a yarar değil zarar vermiş, Gevond'un ifadesine göre görkemli taç başlarından inmişti (Ghewond, 2006, s. 118-122).

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Doğu Roma Devleti, Kafkasya olaylarına müdahale etmek için Pontus'ta muhtemelen Trabzon'da birlik bulundurmaktaydı. 10. yüzyıl İslam müellifleri de Kafkasya'dan Rum'a uzanan aktif bir güzergâhtan bahsetmişlerdir. Kafkasya'dan Rum ülkesine karadan geçişin sağlandığı yer Erzurum'du. Azerbaycan, Cibal ve Rey halkının Rum ülkesine denizden geçişi ise Trabzon üzerinden olmaktadır (İstahrî, 1961, s. 111; Havkal, 1967, s. 131-132, 244). Bunun dışında Doğu Roma İmparatoru II. Basileios'un 1021 ve 1022 yılındaki Kafkasya seferlerinde Trabzon'u üs edinmesi, buranın Doğu Roma Devleti için askerî anlamda mühim olduğunu göstermektedir (Antâkî, 1990, s. 381; Honigmann, 1970, s. 162, 166). Hatta Sultan Alparslan'a mağlup olan Romos Diogenes birliklerinin bir kısmını Trabzon'dan temin etmiş ve yenilen askerleri Trabzon limanındaki gemilerle kaçmışlardı (Mateos, 2000, s. 140; Attaleiates, 2008, s. 170).

Diğer bir hadise ise Ermenistan Valisi Yezîd bin Usaid'in komutan Abbas'ın da desteğiyle Pontus civarına düzenlediği seferdir. Koloneia, Govata, Kastighon ve Maritene şehir ve kaleleri kuşatılmıştı. Hedefinde Amorium (Afyon/Emirdağ) olan Müslüman askerler bu hedeflerine ulaşmadan geri dönmüşlerdi (Ghewond, 2006, s. 157). Müslümanların Karadeniz civarındaki fetihlerine değinen İslam müelliflerinden Belâzurî, Şevşeti (Şavşat) ve Kalarcit'in (Klarceci) sulh yoluyla ele geçirildiğini kaydeder (Belâzurî, 2013, s. 290).

4. Ardzrouni Tarihi

Ardzrouni hanedanının resmi tarihçisinin aktardığı kayıtlarda Trabzon'daki dînî ve sosyal yaşama dair bilgiler bulmak mümkündür. Ermeni dînî cemaat

ve liderlerinden bahsedilen bölümde Piskopos Sargis'le aynı eğilimde olan Ter Kirikos adlı din adamının Trabzon'da yaşadığı belirtilir. Karısını kaybeden Ter Kirikos bir süre sıkıntı çekmiş ve hayatının çoğunu Allah'ın emirlerine adanmış, kutsal kitapları okuyup uygulamayla vakit geçirmişti. Daha sonra Piskopos Sargis'i görmek için Ağrı civarında Saghmosa-Vank'a gitmişti. Fakat Piskopos Sargis, Kudüs'te olduğu için onunla görüşemeyip tekrar Trabzon'a dönmek zorunda kaldı. Trabzon'daki servetinin yarısını fakirlere ve kiliseye bağışladıktan sonra geri kalan parasını yol parası olarak ayırıp Kudüs'e doğru yola çıktı. Nihayet burada Piskopos Sargis'le görüşüp birkaç gün birlikte vakit geçirdi. Trabzon'lu din adamı Ter Kirikos artık Kudüs'te aynı görüşleri paylaştığı Piskopos Sargis'le birlikte yaşayıp inzivaya çekilmeye karar vermişti. Yine aynı müellifin kayıtlarına göre II. Basileios zamanında İstanbul'dan Trabzon'a gelen katolikos Ter Petros, muhtemelen Eski Trabzon⁸ yakınlarındaki Fırtına Deresi'ni kutsamış ve ardından İstanbul'a geri dönmüştü (Arzrouni, 1874, s. 390-391, 564-565). Arzrouni'nin Trabzon'daki dînî hayatla ilgili aktardığı bilgiler, buranın Hristiyanlık açısından mühim olduğunu göstermektedir. Dönemin en önemli dînî merkezi olan Kudüs'le irtibatlı olması Trabzon şehrinin oldukça aktif bir dînî hayata sahip olduğunun kanıtlarındandır. Hatta bir ara Trabzon şehri, limanın aktif tüccarı olan İtalyan Ceneviz ve Venediklilerin, katolikliği Gürcistan üzerinden İran'a yayma politikalarının merkezi haline gelmişti. Ünü İtalya'ya ulaşması, Papa'nın da dikkatini çekmişti. Bu sebeple Trabzon'daki mevcut yönetime mektup yazarak gönderdiği misyonerlere iyi davranılmasını rica etmişti (Miller, 2007, s. 25; Fallmerayer, 2011, s. 154; Tellioglu, 2008, s. 37).⁹

5. Lasdiverd'li Aristakes

Konuyla ilgili bilgiler bulabildiğimiz diğer bir önemli eser, 11. yüzyıl

-
- 8- Eski Trabzon bu gün Rize'nin Pazar ilçesinde bir mevkidir. Burası Trabzon şehrinin ilk defa kurulmak istendiği mevki olup kayıtlara Atina olarak geçmiştir. Şimdiki adıyla Pazar olan bu ilçenin iklimi, özellikle de şiddetli fırtınaları nedeniyle gemi giriş çıkışlarına pek müsait olmaması nedeniyle Trabzon'un kuruluş mevkii değişmiştir. Ancak Eski Trabzon ismi günümüze kadar gelmiştir (Bijışkyan, 1969, s. 63; Şevket, 2013, s. 99).
- 9- I. Konstantinos zamanında piskoposluk merkezi olan Trabzon, Müslüman tüccâr için de önemli bir aktarma noktası haline gelmişti. Öyle ki, İslam müelliflerince Dünya Ticaret Merkezi olarak vasıflandırılan Trabzon'un halkının Mukaddesî tarafından Müslüman olduğu dahi kaydedilmiştir. Ancak bu durum şehrin Müslüman hâkimiyetinde olduğu anlamına gelmeyip, buraya gelen Müslüman tüccârın fazlalığıyla açıklanmaktadır. Anadolu'nun denize çıkış noktası olan bu meşhur liman şehri, Theophilos (829-842) döneminde oluşturulan thema sisteminde Chaldia/Kaldia'nın merkezi olmuştu. Bu sebeple İstanbul'la siyasî, Kudüs'le dînî, Tebriz ve diğer şehirlerle ticarî irtibatının yüksek olması kaçınılmazdı (Mukaddesî, 1877, s. 148; Ak, 1999, s. 27; Tekindağ, 1979, s. 457; Lowry-Emecen, 2012, s. 296-297; Honigmann, 1970, s. 50).

Ermeni tarihçilerinden olan ve Ardzen yakınlarındaki Lasdiverd'de doğduğu bilinen Lasdiverd'li Aristakes'in Tarih adlı eseridir. 1072 yılında öldüğü tahmin edilen müellifin eseri, (Andreasyan, 1949, s. 98-99; Grousset, 2006, s. 707) Türklerin Anadolu'ya ilk akınlarına dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir (Telliöğlü, 2011, s. 53-54). Aristakes, II. Basileios'un Kafkasya seferi nedeniyle kayıtlarında Doğu Karadeniz'le ilgili malumatlara da yer vermiştir. Eserinde kutsal kitaplara atıfta bulunarak eğitilmiş bir din adamı olduğunu göstermiştir. Türklerin Anadolu'ya yaptığı akınları ilk kaydeden müellifin eserinden anlaşılacağı üzere, Doğu Roma'nın gücünün zirvesinde olduğu bir dönemde II. Basileios, Kafkasya politikaları doğrultusunda Ermenistan'a düzenlediği seferde güzergâh olarak Doğu Karadeniz sahillerini kullanmış ve Trabzon'da karargâh kurmuştur. Böylece burası eskiden de olduğu gibi Kafkasya'ya ulaşmada önemli bir üs haline almıştır. Doğu Roma birliklerinin 1021 ve 1022 yıllarında düzenledikleri Kafkasya seferlerinde kışı burada geçirmeleri Karadeniz'i Kafkasya için önemli bir güzergâh haline getirmiştir (Antâkî, 1990, s. 381; Honigmann, 1970, s. 162, 166; Ostrogorsky, 2006, s. 291-292). Pontus'un, ılıman kışlak alanlar barındırdığını belirten Aristakes, Ermeni krallarından bahsettiği bölümde Doğu Roma birliklerinin Kafkasya seferlerinde Pontus'taki kışlak alanlarda kaldıklarını, baharda ise Tayk'a döndüklerini kaydetmektedir. Pontus'taki kışlak alandan Tayk'a kadar pek çok konaklama yerinin II. Basileios tarafından geçildiğinden bahseden müellifin kayıtlarından anlaşıldığına göre söz konusu güzergâh oldukça mühim ve işlek bir güzergâhtı (Aristakes, 1985, s. 15-16). Bu yolun önemini daha ziyade Doğu Roma ile Sâsânîlerin ipek yolu ticaret yollarındaki üstünlük mücadelesi nedeniyle artmıştı. Özellikle Hazar'ın kuzeyinden Kafkasya'nın kuzeyine ulaşan yol oradan da Karadeniz'in önemli şehri olan Trabzon'a ulaşıyordu (Tezcan, 2012, s. 29).

6. Sebeos

İlk İslam fetihlerine dair detaylı bilgiler bulabildiğimiz Sebeos'un eserinde özellikle Tayk bölgesinde yaşanan siyasî gelişmelere dair kayıtlar, Müslümanların Karadeniz çevresindeki faaliyetlerine ışık tutar niteliktedir. Başlangıcından 661 yılına kadarki Ermeni tarihini kapsayan eserinin son bölümlerinde Doğu Roma'nın Ermenistan politikalarına ve Müslümanların Ermenistan'daki faaliyetlerine değinmiştir (Grousset, 2006, s. 711). Bu eserde yer alan bilgilerden anlaşıldığına göre, Müslüman birliklerin Doğu Anadolu'daki başarısı nedeniyle Doğu Roma İmparatoru II. Konstans (641-668) Teodoros Rshtunik'i

Ermeni ordularına başkomutan olarak görevlendirmişti. Ancak gelişmeler imparatorun beklediği gibi gitmemiş ve Teodoros Rshtunik görevden alınmıştı. Bu problemlerin yaşandığı sırada III. Nerses de II. Konstans'ın yanında yer aldı. Teodoros Rshtunik'in bundan sonra İmparator'un gönderdiği birliklere karşı Tayk'ta kalmayı tercih ettiği görülür. Akdamar'a çekilip kendini güvene aldıktan sonra Müslümanlardan aldığı 7 bin kişilik kuvvetle birlikte Ağiovit ve Pznunik'te pusuya yattı. Doğu Roma birlikleri ise Karadeniz kıyılarından kaçarak Trabzon ve pek çok yeri talan ettiler. Bu süreçten sonra Şam valisi Hz. Muâviye bin Süfyân'ın (r.a.) yanına giden Teodoros Rshtunik ittifakı iyice pekiştirdi. Hz. Muâviye bin Süfyân (r.a.), Ermenistan, Gürcistan, Albanya ve Kafkas geçitlerine kadar tüm bölgeyi Teodoros Rshtunik'in emrine verdi (Sebeos, 1985, s. 137-143).¹⁰ Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Doğu Roma birlikleri, özellikle Kafkasya'nın güneyine yaptıkları hemen bütün akınlarda Doğu Karadeniz güzergâhını kullanmışlardır.

7. Genceli Kiragos

13. yüzyıl başlarında doğan müellif Ermeni Tarihi adlı eserinde 1265 yılına kadarki olaylara temas etmektedir. Özellikle Moğol tarihi açısından mühim olan eserini oluştururken genellikle şahit olduğu olaylara yer vermiştir (Andreasyan, 1949, s. 112-113; Grousset, 2006, s. 707). Genceli Kiragos'un Karadenizle ilgili aktardığı bilgiler Moğolların istilalarıyla sınırlıdır. Anadolu topraklarına yapılan saldırılardan bahsedilen bölümde kuzey bölgelerinin komutanı Batu, oğlunun Möngü Kağan'a gittiği sırada ölmüştü. Buna rağmen oğlu Sartakh yolculuğuna devam etmişti. Möngü Kağan'dan övgüler alan Sartakh babasının hâkimiyet bölgesine atanmıştı. Bu sırada Hristiyanlığa yakınlığı nedeniyle Ermeniler tarafından hoş karşılanan Hülagu, Derbent'i (Bâbü'l-Ebvâb) geçerek Anadolu istilasına başlamıştı. Karadeniz'e ulaşan Moğollar, Karin (Erzurum), Erzincan, Malatya, Kayseri ve Konya'da pek çok yeri tahrip ettiler. Bu tahribatlar yaşanırken Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Alanya'ya kaçmıştı (Kirakos, 1986, s. 311-312).¹¹

8. Stephannos Orbelian

Ortaçağ Ermeni feodal ailelerinin en önemlilerinden Orbelianlara mensup olan müellifin 1286 yılında Sünik metropoliti olması eserini mühim yapan etkenlerdendir. Stephannos Orbelian'ın Sünik Eyalet Tarihi adlı eserinde

10- Teodoros Rshtunik'in faaliyetleri, Doğu Roma ve Müslümanlar arasındaki ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bkz. (Grousset, 2005, s. 287, vd.).

11- Moğol istilası hakkında bkz. (Rubruk, 2001, s. 7-8, 135-139; İbnü'l-Esîr, 2016: c. 3, s. 329-332; Gök-su, 2009, s. 1-14).

(Andreasyan, 1950, s. 419-423; Grousset, 2006, s.709) Karadeniz’le ilgili kayıtları, Müslüman Araplarla Doğu Roma birlikleri arasındaki mücadelelerden ve Moğolların bölgeye gelişiyle ilgili kayıtlardan ibarettir. Suriye, Bağdat ve Mâverâünnehir’de etkili olan Müslümanların akınları 1049 yıllarında Anadolu’ya kadar uzandı. Doğu Roma Devleti ise onlara karşı Trabzon birlikleriyle birlikte Komnenus’u göndermişti. Ayrıca Ermeni ve Gürcü birliklerinden yardım istemişlerdi. Fakat Kral David ve Gagik, Müslüman birliklere karşı savaşmaya cesaret edemediler. Bunun yerine cesur ve yenilmez Liparit Orbelian’ı zor da olsa Doğu Roma birliklerine yardıma ikna ettiler (Orbelean, 2012-2015, s. 195).

Moğolların üç kola ayrılıp üçüncü kolunun Horasan, Belh, Merv, Nişabur, Tus ve Dâmgân gibi şehirleri yıktığını belirten Stephannos, Moğolların Azerbaycan, Arran, Ermenistan’ı, Ankara’ya kadar Anadolu’yu, Fırat Nehri kıyılarından Akdeniz’e kadar Kilikya bölgesini ve Karadeniz kıyısındaki Trabzon’u ele geçirdiklerini kaydetmektedir. Chormaghun, Çağatay, Aslan, Asawur ve Ghata Kağan ilk gelen Moğol generalleri olarak kayıtlara geçmişti. Sözü geçen bu generaller 1236’da Orbelianlara ait arazileri de ele geçirdiler (Orbelean, 2012-2015, s. 207-208). Moğolların Trabzon’u ele geçirdiklerine dair bilgiler her ne kadar buralara hâkim olup katliam yaptıkları anlamına gelmese de Trabzon Rum Devleti üzerindeki nüfuzlarını göstermesi açısından önemlidir. Moğollar Trabzon Komnenoslarına her hangi bir baskı yapmamışsa da Moğol istilası Doğu Karadeniz’deki siyasî ve demografik yapıyı Türkler lehine değiştirmiştir. (Tellioglu, 2006, s. 22-23).

10. Hetum

13. yüzyıl Ermeni müelliflerinden ve Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum’un yeğeni olan Hetum, (Andreasyan, 1950, s. 415-416) eserinde Trabzon Rum Devleti hakkında bilgi vermektedir. Hetum’un kayıtlarına göre sekiz bölgeye ayrılan Türkiye topraklarının sekizincisini Kenex (Pontus adı verilen bölge) ve Trabzon oluşturmaktadır. Selçuklular Anadolu fetihleri sırasında güçlü kalesi ve tahkimatları nedeniyle Trabzon’u alamamışlardı.¹² Bir süre Doğu Roma Dev-

12- İslam kroniklerindeki kayıtlar Hetum’u doğrulamakla birlikte, İbnü’l-Esîr’in; Humâreveyh b. Ahmed b. Tulun’un 15 Cemâziyelâhir 281 (22 Ağustos 894 Perşembe) tarihinde Doğu Roma’ya gazaya gönderdiği Tuğç b. Cuff’un Trabzon’a kadar ilerlemiş olduğuna dair kaydı zayıf bir ihtimal olarak görünmektedir. Selçukluların Trabzon ve çevresinde görülmeye başladıkları dönem ise Çağrı Bey’in Anadolu seferinin hemen akabinde İbrahim Yınal’ın 440 (1048-1049) yılında Erzurum ve Trabzon’a kadar ilerledikleri dönemdir. Malazgirt Zaferi’nin ardından kısa süreliğine Türk hâkimiyetine giren Trabzon, Theodoros Gabras tarafından geri alınmıştı. Gabras ailesinin bu dönemlerde merkezi yönetimden koparak burada bağımsız hareket ettiği görülmektedir. 1204’te kurulan Rum Devleti zamanın-

leti'ne bağlı kalan Trabzon, İstanbul'dan gönderilen düklerle yönetildi. Ancak daha sonra bağımsızlığını ilan eden dük Trabzon ve çevresine hâkim oldu. Bu bölgenin ahalisi Grek olup inançlarında ve alfabelerinde Grek tarzını devam ettirmişlerdi (Het'um, 2004, s. 19).

SONUÇ

Ortaçağ Ermeni müelliflerinin tarih yazımında gerek kilise kayıtlarına, gerek müşahede ettikleri olaylara gerekse dilden dile dolaşan tarihi olaylara başvurmaları, bu kaynakları çok yönlü ele almayı gerekli kılmıştır. Bir kısmı cihan tarihi bir kısmı ise belli bir hanedanın tarihi olarak karşımıza çıkan Ortaçağ Ermeni kroniklerinin pek çoğu Müslümanlar ve Türkler hakkında bilgiler barındırmaktadır. Dört halife dönemi, Emevîler ve Abbâsîlere dair bilgilerin bir kısmı İslam müelliflerinin de eserlerinde rastlamadığımız önemli bilgilerdir.

Bu eserlerde Karadeniz ve çevresine dair rastladığımız bilgiler dönemin Ermeni krallarının, dînî liderlerinin ve Doğu Roma İmparatorlarının buraya yönelik faaliyetleriyle ilgilidir. Ermeni müelliflerinin aktardığı bilgiler, dönemin, başta siyasî olmak üzere, iktisadî, dînî ve kültürel yapısına dair önemli ipuçları vermektedir. Elde ettiğimiz bilgilerin bir kısmının başka her hangi bir eserde yer almayışı onları daha da değerli yapmakla birlikte kıyaslama imkânını ortadan kaldırmaktadır.

da ise I. Gıyâseddin Keyhüsrev 602 (1205-1206) yılında buralara sefer düzenlemiş ancak Trabzon'u alamamıştır. Yine de ticaret yollarının açık kalmasını sağlamıştır. Ayrıca Fallmerayer, Selçukluların Karadeniz şehirlerini ele geçirmelerine rağmen Trabzon'u alamayışlarını arazi yapısına ve aşılması zor kayalıklara bağlamakta ve Anna Komnena'nın Türklerin Trabzon'u aldıklarına dair kaydının Trabzon değil de çevresinin veya surların dışında kalan arazilerin alındığı olarak anlamak gerektiğini ileri sürmektedir (İbnü'l-Esîr, 2016: c. 6, s. 309, c. 8, s. 130; Komnena, 1996, s. 261-262; Geyikoğlu, 2003, s. 252; Fallmerayer, 2011, s. 18).

KAYNAKÇA

Ak, M. (1999). İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon. *Trabzon Tarihi Sempozyumu, (6–8 Kasım 1998)*, Trabzon, s. 23-34.

Andreasyan, H. D. (1949). Türk Tarihine Âid Ermeni Kaynakları. *İÜ-EFTD*, c. 1, Sa. 1, Eylül, s. 95-118.

Andreasyan, H. D. (1950). Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları. *İÜ-EFTD*, c. 1, Sa. 2, s. 401-438.

Antâkî, Yahyâ B. Saîd. (1990). *Tarih el-Antâkî*, (neşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî). Trablusşam.

Ardzrouni, T. (1874). *Histoire des Ardzrouni*. (çev. Marie Félicité Brosset), Collection D'Historiens Arméniens, S.-Pétersbourg.

Aristakes, L. (1985). *History*, (çev. Robert Bedrosian). New York.

Attaleiates, M. (2008). *Tarih*, (çev. Bilge Umar). İstanbul.

Baykara, T. (2000). *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 160.

Belâzurî, Ahmed B. Yahyâ, (2013). *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (çev. Mustafa Fayda). İstanbul: Siyer Yayınları.

Bıjışkyan, P. M. (1969). *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, (tercüme ve notlar. Hrand D. Andreasyan). İstanbul: İÜEF. Yayınları No: 1411.

Bostan, İ. (2008). Rize. *DİA*, c. 35, s. 147-151.

Costantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio, (1967). (Greek Text ed. GY. Moravcsik). (English trans. R. J. H. Jenkins), Washington.

Cramer, J. A. (1971). *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*. Amsterdam.

Çiğdem, S. (2007). Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü, *AÜSBED*, c. 9, Sa. 1, Erzurum, s. 81-97.

Diakonoff-Kashkai, Igor M.-S. M. (1981). *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.

Drasxanakertc'ı, Y. (1987). *History of Armenia*, (trans. and commentary. Rev. Krikor H. Maksoundian). U.S.A.

Drews, R. (1976). The Earliest Greek Settlements on the Black Sea, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 96, s. 18-31.

Fallmerayer, J. P. (2011). *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, (çev. Ahmet Cevat Eren), (haz. Celalettin Yavuz-İsmail Hacıfettahoğlu), (not. İbrahim Telli-oğlu). Ankara.

Frost, J., (1851). *History of Ancient And Modern Greece*. Philadelphia.

Geyikoğlu, H. (2003). Selçukluların Deniz Politikası ve Denizcilik Faaliyetleri. *AÜTAED*, Sa. 10 (22), Erzurum, s. 251-267.

Ghewond, (2006). *Ghewond's History*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, Long Branch. New Jersey.

Göksu, E., (2009). Köseadağ Savaşı (1243). *Tarihin Peşinde*, Sa. 2, s. 1-14.

Grakov, B. N. (2008). *İskitler*. İstanbul: Selenge Yayınları,

Grousset, R. (2005). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dalanoğlu), İstanbul.

Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), (2003). (Gürcüce-den çev. Marie Felicite Brosset), (çev. Hrand D. Andreasyan), (notlar ve yayına haz. Erdoğan Merçil), Ankara: TTK.

Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yakût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, (1977). *Mu'cemü'l-Büldân*. c. 1-5, Beyrut.

Herodotos, (2006). *Tarih*, (çev. Müntekim Ökmen). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Het'um, (2004). *Historian's (History of the Tartars, The Flower of Histories of the East)*, (trans. Robert Bedrosian). New Jersey.

Hewsen, R. H. (1992). *The Geography of Ananias of Şirak (AŞXARHAC'OYC')*. Wiesbaden.

Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı Grekçe, Arapça, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul.

Hubschmann, H. (1969). *Die Altarmenischen Ortsnamen Mit Beiträgen Zur Historischen Topographie Armeniens*. Amsterdam.

Işık A. (2001). *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*. Ankara: TTK.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasibî, (1967). *Sûretü'l-arz*, (neşr. M. J. De Goeje). Bibliotheca Geographorum Arabicorum, c. 2, Leyden.

İstahrî, Ebu İshâk İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, (1961). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (tahk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hînî).

İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu'l-Fida, (2016). *el-Kâmil fi't-Târîh, (İslâm Tarihi)*, c. 3, (trc. heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), İstanbul: Ocak Yayıncılık,

Kartlis Tskhovreba (History of Georgia), (2014). (trans. Dmitri Gamq'relidze, ed. Roin Metreveli and Stephen Jones), Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi.

Khoniates, N. (1995). *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. (çev. Fikret Işıltan), Ankara: TTK.

Kırakos, G. (1986). *History of the Armenian*. (trans. Robert Bedrosian), New York.

Komnena, A. (1996). *Alexiad (Malazgirt'in Sonrası)* (çev. Bilge Umar). İstanbul.

Köse, B. A. (2019). İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman Fetihleri ve Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi. *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, (ed. Nuri Yavuz), İstanbul, s. 59-81.

Lowry-Emecen, H. W.-F. (2012). Trabzon. *DİA*, c. 41, s. 296-301.

M. J. Saint-Martin (1818). *Memoires Historiques et Geographiques Sur L'Armenia*, Paris.

Miller, W. (2007). *Son Trabzon İmparatorluğu*, (çev. Nurettin Süleyman-gil). İstanbul.

Moorhouse, A. C. (1940). The Name of the Euxine Pontus. *The Classical Quarterly*, Vol. 34 (3/4), Jul-Oct., s. 123-128.

Moses Khorenats'i. (1980). *History of the Armenians*, (trans. Robert W. Thomson). London

Mukaddesî, Şemsüddin Ebî Abdullah Muhammed ibn Ahmed ibn Ebî Bekr el-Bennâ el-Beşşârî el-Mukaddesî, (1877). *Kitâbu Ahseni't-tekâsîm fî-ma'rifeti'l-ekâlîm*, (neşr. M. J. De Goeje), Brill.

Orbelean, S. (2012-2015). *History of the State of Sisakan*, (trans. Robert Bedrosian). Sources of the Armenian Tradition.

Ostrogorsky, G. (2006). *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan). Ankara.

Öztürk, Ö. (2011). *Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi Pontus*. Ankara: Genesis Kitap,

P'arpec'i's, G. (1985). *History of the Armenians*, (trans. Robert Bedrosian), New York.

Procopios, (1962). *History of the Wars (Books VII and VIII)*, (trans. H. B. Dewing). London.

Rubruk, W. V. (2001). *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (çev. E. Ayan,). İstanbul.

Sebeos, (1985). *History*, (trans. Robert Bedrosian) Sources of the Armenian Tradition. New York.

Strabon, (1903). *Geography XI. II. 17*, (çev. W. Falconer). London.

Strabon, (2005). Antik Anadolu Coğrafyası (*Geographika: KİTAP XII-XIII-XIV*), (çev. Adnan Pekman). *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul.

Subaşı, Ö. (2012). Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sa. 12, Trabzon, s. 9-24.

Subaşı, Ö. (2013). Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi, *AÜTAED*, Sa. 49, Erzurum, s. 323-342.

Subaşı, Ö. (2013). Artvin ve Çevresinde Türk Hâkimiyeti, *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, (ed. Nuri Yavuz), Kriter Yayınları, s. 82-106.

Subaşı, Ö. (2013). XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti. *Turkish Studies*, Volume 8/5, Ankara, s. 705-731.

Şevket, Ş. (2013). *Trabzon Tarihi*, (haz. İsmail Hacıfettahoğlu). İstanbul: Kurtuba Kitap.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, (1967). *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk (Taberî Tarihi)*, c. 1-10, (Tahkik: Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim), Beyrut.

Tarhan, M. T. (1983). Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler. *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul 23-26 Mayıs, s. 109-120.

Tekindağ, Ş. (1979). Trabzon. *İA*, c. 12/1, İstanbul, s. 455-477.

Tellioğlu, İ. (2005). Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri. *AÜTAED*, Sa. 27. Erzurum, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, s. 237-245.

Tellioğlu, İ. (2006). Moğol Hâkimiyeti Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi. *UKİD*, Sa. 1, 19-28.

Tellioğlu, İ. (2007a). Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, c. 2, Sa. 2, s. 654-664.

Tellioğlu, İ. (2007b). *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*. Trabzon: Serander Yayınları.

Tellioğlu, İ. (2008). Trabzon Rum Devleti'nin Hıristiyan Dünyasıyla İlişkileri (1214-1458). *UKİD*, Sa. 5, s. 33-53.

Tellioğlu, İ. (2011). Ermeni Kaynaklarında Türk Tasviri. *IRTS*, Sa. 1 (3), s. 46-61.

Tezcan, M. (2012). *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*. Trabzon.

Toumanoff, C. (1963). *Studies in Christian Caucasian History*. Georgetown University Press, Washington.

Urfalı Mateos, (2000). *Urfalı Mateos Vakayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (çev. Hrant D. Andreasyan), (not. Edouard Dulaurer, Halil Yınanç), TTK, Ankara.

Wakhoucht, T. (1842). *Description Geographique de la Georgian*, (trans. M. Brosset). S.Petersbourg.

Bayram Arif KÖSE

ORTAÇAĞ ERMENİ KAYNAKLARINDA DOĞU KARADENİZ VE ÇEVRESİ

Hasan YILMAZ

DIRECT ELECTION OF THE PRESIDENT BY THE PEOPLE: THE CASE OF TURKEY

Mine KILIÇ - Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA

1928'DEN GÜNÜMÜZE KADAR TDK YAZIM KILAVUZLARINDAKİ KELİME SAYILARI ÜZERİNE

Mehmet ÖZBERK

NABOKOV'UN CİNNET ROMANINDA NARSİSTİK ÖRÜNTÜLER VE EŞ-İKİZ MOTİFİ

Ezgi ZENGİN DEMİRBİLEK

ERVING GOFFMAN'IN BENLİK KURAMI ÇERÇEVESİNDE İZLENİM YÖNETİMİ VE KİŞİLERARASI İLETİŞİME ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Bertuğ SAKIN - Sümeyye BÜYÜKBİRER

MANİPÜLATİF DİL ÜZERİNE ELEŞTİREL SÖYLEM ANALİZİ

Sevde Nur ÖZER

GEÇ HİTİT DÖNEMİ KABARTMALARINDA TASVİR EDİLEN YEMEK SAHNELERİ VE BU SAHNELERDE GEÇEN BAŞLICA OBJELER

Ahmet KARABULUT

TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİ AÇISINDAN 8. SINIF TÜRKÇE DERS KİTABININ İNCELENMESİ

Leila AFSHARI - Rabia AKARSU

AKHAİMENİD DÖNEMİNDE YOL AĞLARI

Rıdvan KIZILKAYA

TÜRK SİYASAL HAYATINDA BİR İKNA ARACI: SEÇİM MÜZİKLERİ (1965-1995)

M. Akif KORKMAZ

ALMANYA TÜRKLERİNDE AİLE KÜLTÜRÜ

Gözde EFE

İSMET ÇETİN, TÜRK HALK HİKÂYESİLİĞİ TÜRKİYE SAHASI, NOBEL YAYINLARI, ANKARA 2020, 296 s.

ANASAY

anasaydergisi@hotmail.com

e-ISSN 2618-6187

ISSN 2567-2001

9 772587 200005 4